

3 DE VESTING ANTWERPEN VAN HET KANAAL DESSEL-SCHOTEN TOT DE SCHELDE IN KLEIN-BRABANT

De focus van het luchtfotografische onderzoek bleef door de ligging van de Zimmermann-foto's beperkt tot de noordelijke zone van de fortengordels. Daarom bestudeerden we in 2012 en 2013 het zuidelijke en oostelijke deel van de stelling, opnieuw aan de hand van historische luchtfoto's en terreinwerk.

Ten zuiden van het fort van Schoten en het kanaal Dessel-Schoten zagen de veldversterkingen er helemaal anders uit dan in de *Nordabschnitt*. Het Duitse leger legde hier geen nieuwe bunkerlinie aan. Daardoor bleven de oorspronkelijke Belgische veldversterkingen meer intact. Dat is het geval voor de oostelijke zone tussen het kanaal Dessel-Schoten en het Albertkanaal, en voor de zuidoostelijke zone van de Dijle bij Fort Walem tot waar de Kleine Nete en het Netekanaal worden gekruist ten noorden van Lier aan het Albertkanaal. Op sommige kaarten wordt die laatste zone ook de *Südostabschnitt* genoemd. Hier hebben de Duitsers geen bunkers gebouwd, waarschijnlijk omdat de hele zone tussen Dijle en Albertkanaal verdedigd kon worden door de Netevallei blank te zetten.

Tussen de Dijle en Blaasveld (Willebroek) waren ook geen veldversterkingen aangelegd, ook hier omdat de zogenoemde Heindonkdepressie bij een aanval onder water kon gezet worden. Tussen Blaasveld en de Schelde werd door de bezetter in 1917 dan weer wel een echte bunkerlinie gebouwd: de *Südabschnitt*.

3.1 De Britse luchtfoto's van de *Südabschnitt* en *Südostabschnitt*

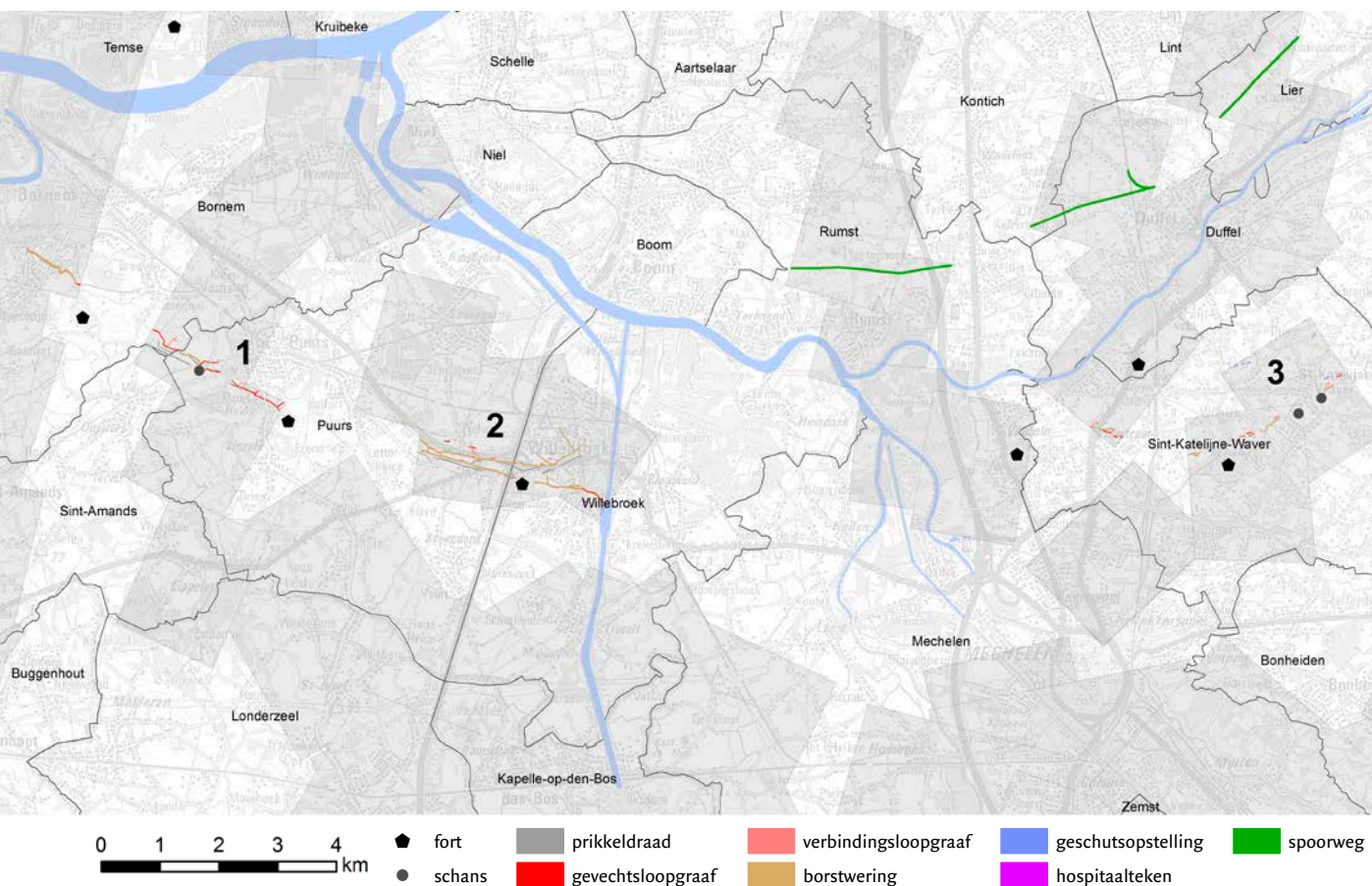
De 73 Britse foto's uit de fotocollectie van het Imperial War Museum (IWM) in Londen (zie hoofdstuk 1) werden aangekocht om de luchtfotografische dekking van de provincie Antwerpen aan te vullen en meer inzicht te verkrijgen in de verspreiding van Eerste Wereldoorlogergegoed in de regio (Stichelbaut 2013, zie ook deel 1 van *Vergeten linies* pagina 33).

Slechts op twaalf IWM-foto's van de provincie Antwerpen zijn militaire structuren waar te nemen. Ze werden gekarteerd op dezelfde manier als de Zimmermann-foto's (zie deel 1 van *Vergeten linies* vanaf pagina 99). Het gaat om fragmenten van het zuidelijke deel van de verdedigingsgordel rond de stad Antwerpen. De gefotografeerde delen van de linie vormen drie clusters: in de buurt van de schans van Puurs, rond het fort van Breendonk en rond de forten en schansen in Duffel en Sint-Katelijne-Waver. Het gefotografeerde traject bedraagt ongeveer tien kilometer.

Het verschil in sporendensiteit in de drie clusters, en dus in de opbouw van de verdediging, is opvallend. Zo zien we rond Duffel en Sint-Katelijne-Waver eenvoudige loopgraven bestaande uit relatief korte, onderbroken stukken. Dat zijn

Belgische loopgraven uit 1914 die door de Duitsers wel werden overgenomen maar niet verder uitgewerkt. Rond het fort van Breendonk (Willebroek) en de schans van Puurs (ook Sint-Pietersburcht genoemd) daarentegen, zien we twee linies van gevechtloopgraven, een uitgebreid stelsel van verbindingsloopgraven en verschillende geschutopstellingen. De oorspronkelijke Belgische linies werden er door de Duitsers uitgebreid, versterkt met bunkers en opgenomen in de zogenaamde Südabschnitt, de zuidelijke verdediging van de Stellung Antwerpen.

De cluster ter hoogte van het fort van Breendonk is de grootste. De Duitse verdediging tussen de pantserforten bestaat er uit 2 linies van gevechtloopgraven. Hun onderlinge afstand bedraagt tussen de 80 en 650 meter. Slechts op een beperkt aantal plaatsen zijn er verbindingsloopgraven die naar achteren leiden. Een ervan is bijna 500 meter lang. Net achter de loopgraven merken we 2 geschutopstellingen op. Een reeds bestaand hospitaal is gemarkeerd met een rood-wit kruis. Het is een van de gebouwen van de huidige Sint-Jozefkliniek Bornem/Willebroek (binnenkort AZ Rivierenland).

Overzicht van de gekarteerde sporen. De grijze zones zijn gedekt door luchtfoto's. De cijfers 1 tot 3 duiden concentraties van militaire sporen aan.

(kaart UGent)

Drie foto's illustreren ook een meer praktische kant van de verdedigingsgordels. Om de forten te ondersteunen legde het Belgische leger een militaire spoorlijn aan tussen de beide fortengordels, de zogenaamde Strategische Spoorlijn uit 1914. Op die spoorweg opereerden tijdens de belegering van Antwerpen ook zeven pantser-treinen die, afhankelijk van het type, uitgerust waren met mitrailleurs, kanonnen en mortieren (Gils 2014: 53). Op drie IWM-beelden is de spoorlijn duidelijk te zien. Vandaag blijft van de spoorwegberm slechts hier en daar een stuk over (zie ook 3.3).

Alle IWM-foto's met militaire sporen zijn weergegeven in bijlage 7.1. Bijlage 7.3 toont de in kaart gebrachte foto's met de interpretatie van de sporen. Hieronder een overzicht van de militaire structuren van de Südabschnitt zoals herkend op de IWM-luchtfoto's:

- 4 forten
- 3 schansen
- 10 geschutsopstellingen
- 12 bunkers
- 27,3 km borstwering
- 14,1 km gevechtssloopgraaf
- 3,7 km verbindingsloopgraaf
- 4,9 km prikkeldraadversperring

Sommige IWM-foto's beslaan ook delen van het Waasland. Op die beelden is het vervolg van de stelling rond Antwerpen te volgen ten westen van de Schelde, over een afstand van acht kilometer. Meer bepaald op het grondgebied van Beveren, Temse en Kruibeke laten de foto's toe om het verloop van de Belgische linie uit 1914 en de latere Duitse uitbreiding ervan aan te vullen. We bespreken de resultaten verder in hoofdstuk 4, wanneer we het hebben over de Westabschnitt op de linkeroever van de Schelde.

Het is opvallend hoe weinig bunkers op de foto's zichtbaar zijn. Dat is deels een gevolg van de grote vlieghoogte tijdens de opnames, deels van de efficiënte camouflagetechnieken en het inbouwen van de Duitse bunkers in de aarden wal waarin ook de loopgraaf liep. Uit een snelle confrontatie met recente luchtfoto's blijkt dat op de plek waar er loopgraven waren nog heel wat bunkers bewaard gebleven zijn. Hoewel hun locatie al grotendeels bekend is (zie onder andere Van Daele 2014), leek een uitgebreide inventarisatie van het tot op vandaag bewaarde militaire erfgoed in de regio aangewezen, op basis van de luchtfoto's en volgens de methodologie die in de voorgaande *Vergeten linies* beschreven werd.

3.2 De situatie vandaag

Op basis van het luchtfotografische onderzoek, archiefwerk en grondig terreinwerk werden in het najaar van 2013 de bovengrondse overblijfselen in deze zone in kaart gebracht. 72 relicten werden geregistreerd, grotendeels bunkers (Van Hollebeeke et al. 2013):

- 2 Belgische bunkers
- 59 Duitse bunkers, waarvan er drie ingegraven zijn
(ondergronds bewaard maar niet meer zichtbaar)
 - 1 stuk loopgraaf van Duitse origine
 - 2 mogelijke borstweringen
 - 2 mogelijke aarden schuilplaatsen
 - 6 aarden wallen

De 61 bunkers zijn bijna alle te vinden tussen Bornem en Willebroek. In dat gebied werden de bestaande veldversterkingen door de Duitsers uitgebreid en voorzien van monolietbunkers om een mogelijke aanval vanuit het zuiden op te vangen. Sommige bunkers zijn in de loop van de tijd door de grondeigenaars ingegraven. In drie gevallen konden ze via getuigenissen van eigenaars of via *cropmarks* (kleurverandering in gewassen die via moderne luchtfotografie op te sporen zijn) perfect worden gelokaliseerd. Ze werden in de inventaris van 2013 opgenomen. Naast deze Duitse bunkers uit 1916–1917 werden ook twee Belgische bunkers uit 1914 aangetroffen, een in Puurs en een in Schilde (zie ook deel 1 van *Vergeten linies* pagina's 122–123). Het zijn de vroegste voorbeelden van bunkers gebouwd door het Belgische leger die in Vlaanderen te vinden zijn. In dat opzicht zijn het unieke erfgoedobjecten die een specifieke bescherming verdienen.

In 2017 werd de bunkerlinie opgenomen in de inventaris van het bouwkundig erfgoed van de Vlaamse overheid. Dat gebeurde in het kader van de thematische inventarisatie van Eerste Wereldoorlog erfgoed en op basis van de resultaten van vorige onderzoeksprojecten.⁴ De meest recente inventaris bestaat uit 51 individuele bunkers. Het is interessant om die te confronteren met de lijst uit 2013. Toen werden 61 bunkers geteld. De drie ingegraven bunkers worden niet opgenomen in de Vlaamse inventaris; bovengronds waren er dus 58. Op een privéterrein waarop we in 2013 niet werden toegelaten, werd één extra bunker aangetroffen. Zo komen we dus aan 59 exemplaren. In 2017 werden er echter maar 51 geteld. In amper vier jaar tijd werden dus 8 bunkers vernietigd.

Het agentschap Onroerend Erfgoed evalueert momenteel de mogelijkheden om het behoud van dit waardevolle erfgoed te verzekeren. Beleidsinstrumenten zoals bescherming en vaststelling zullen daarbij ingezet worden.⁵

⁴ De inventaris is te vinden op <https://inventaris.onroerend-erfgoed.be/erfgoedobjecten/305290>

⁵ De verschillende maatregelen en hun mogelijke rechtsgevolgen worden uitgelegd op <https://www.onroerend-erfgoed.be/nl/bescherming>

Een landschapspark vol conflictarcheologie

Een treinspoor en loopgraven bij Fort Liezele in Puurs

De plannen om in Puurs een landschapspark aan te leggen, deed bij archeologen de alarmbel afgaan. Het park wordt immers aangelegd net ten noorden van Fort Liezele en bij de nog bestaande Duitse bunkers uit de Eerste Wereldoorlog. Een archeologisch vooronderzoek bevestigde de hoge verwachtingen (Reyns & Claessens 2016). Een opgraving bracht eind 2016 militaire sporen van voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog aan het licht. Er kwamen ook delen van nederzettingen uit de ijzertijd en de Romeinse periode tevoorschijn (Van Kerkhoven in voorbereiding), maar die vallen buiten het onderwerp van dit boek. De talrijke militaire sporen waren over het algemeen goed bewaard. Ze hadden dikwijls een duidelijke samenhang en waren dus relatief gemakkelijk te interpreteren. De uitwerking van de opgraving is nog volop bezig. We beperken ons hier dus tot de twee meest markante archeologische structuren. De oudste aanwijzingen voor militaire activiteiten zijn de resten van een treinspoor. Dat liep noord-zuid en was duidelijk herkenbaar: een lijn van rechthoekige kuilen opgevuld met baksteenpuin bleken de funderingen van de dwarsliggers te zijn. De dwarsliggers zelf en de rails waren vakkundig verwijderd en lieten geen sporen na. Het treinspoor was de verbinding tussen het treinstation van Puurs en het fort van Liezele. Over dat spoor werden in opdracht van het Belgische leger vanaf 1908 tonnen materiaal aangevoerd voor de bouw en de bewapening van het pantserfort. Toen de oorlog in de zomer van 1914 uitbrak, waren de werken aan het fort nog bezig. Verspreid over beide opgravingsputten vonden we resten van meerdere verdedigingslijnes. De meest in het oog springende loop-

graaf, tevens de best bewaarde, lag net ten oosten van het treinspoor. We mogen aannemen dat ze deel uitmaakt van het grotere verdedigingssysteem dat de Duitse bezetter hier aangelegde vanaf 1916. Het is een 'typische' loopgraaf, waarbij het naar de vijand gerichte deel een opeenvolging is van halve cirkels of traversen, ook wel hoefijzers genoemd, verbonden met rechte stukken schietloopgraaf. De kleine uitsprongen aan het uiteinde van de halve cirkels waren schuttersposten. In de loopgraaf troffen we op regelmatige afstand rechthoekige verdiepingen aan. Deze 'kamers' in en onder de aarden borstwering aan vijandelijke zijde waren wellicht de schuilplaatsen voor de militairen. Op regelmatige afstand

was er een verbinding aangelegd met het parallel uitgegraven achterliggende deel. De grond uit deze uitgraving en uit de loopgraaf zelf vormde een beschermende borst- en rugwering voor de loopgraaf.

De andere militaire sporen zijn minder goed bewaard en hun samenhang is minder duidelijk. Een deel ervan houdt wellicht verband met Belgische veldversterkingen van (net) voor de Eerste Wereldoorlog of uit de begin-dagen ervan. Het gros is echter vrijwel zeker het resultaat van Duitse militaire activiteiten tijdens de bezetting. De situatie vertoont duidelijke parallellen met de opgraving op de kmo-zone Doornpark in Beveren (zie 'Duitsers in Belgische voetsporen' pagina 94).

Het grondplan van de opgravingen in Liezele, met de Duitse loopgraven in het groen. In hetzelfde groen zijn ook de uitgravingen weergegeven waaruit de aarde kwam voor de borst- en rugweringen. Het Belgische treinspoor is in oker aangegeven. Het treinspoor diende om grondstoffen en materiaal aan te voeren voor het fort, dat ten zuiden van deze zone lag. Noordelijk leidde het spoor naar het treinstation van Puurs.

(grondplan VEC)

Een opgravingsulak met de scherpe aflijning van de Duitse loopgraven uit de Eerste Wereldoorlog. Het fort van Liezele ligt links net buiten beeld.

(foto GATE / Provincie Antwerpen – Dienst Erfgoed)

Via speciaal daarvoor aangelegde sporen levert een locomotief vanaf 1908 materiaal aan voor de bouw van het fort van Liezele. In de achtergrond zien we betonnen onderdelen van het fort in aanbouw.

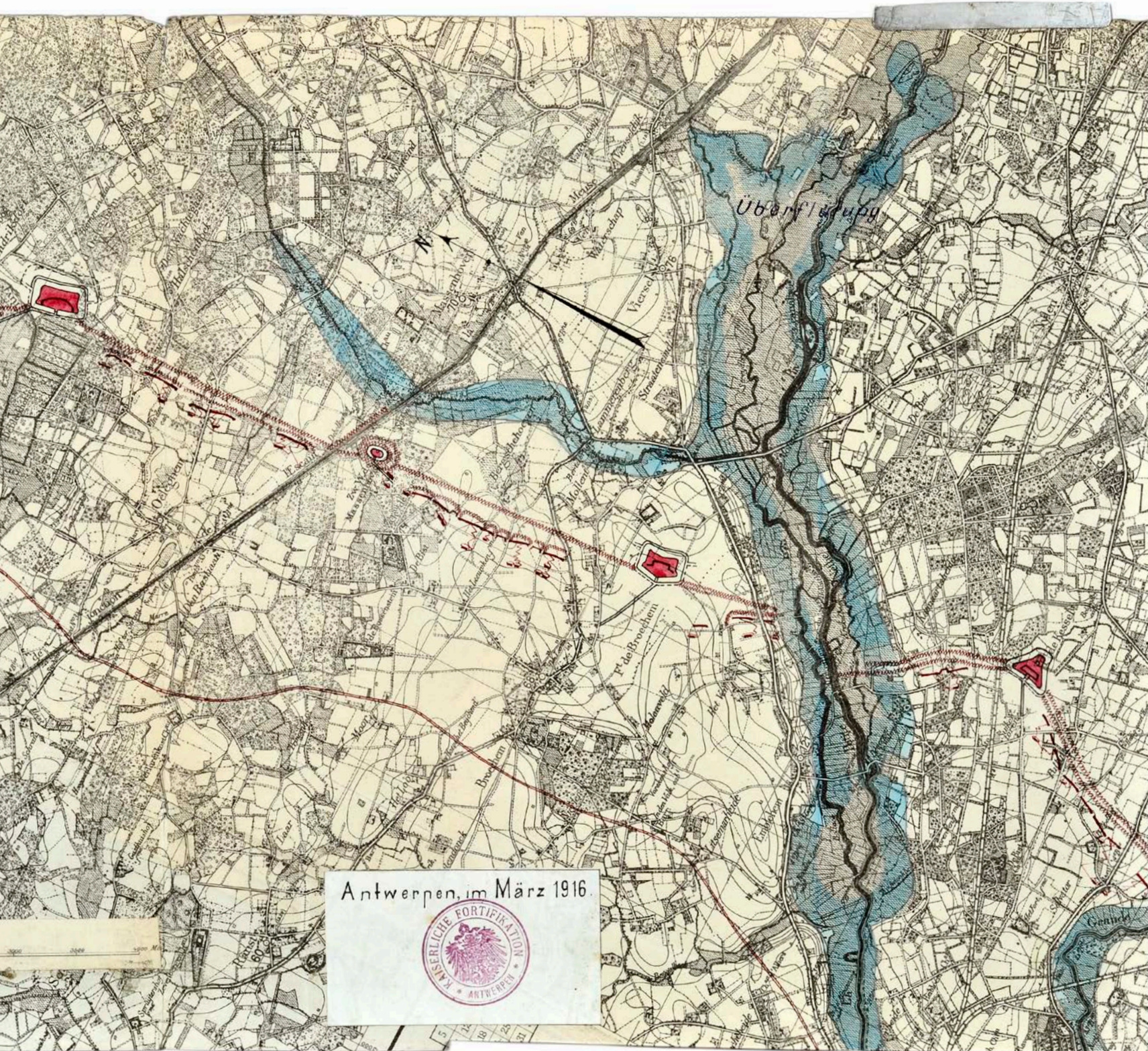
(KLM-MRA, B.1.97.240 Bel 14-18 Forts II)

Bij de opgraving tekenen de dwarsliggers van het treinspoor zich scherp af

(foto VEC)

Antwerpen, im März 1916, 1:25000 [Ostabschnitt]

(KLM-MRA, Moskauarchief, doos 952)

Tijdens het terreinwerk werd behalve bunkers ook een bovengronds bewaarde loopgraaf van Duitse origine aangetroffen. Het stuk loopgraaf van 30 meter bevindt zich op een schooldomein in Puurs, in een bosje verscholen aan het einde van het perceel. De loopgraaf is ingegraven in een opgeworpen berm en is nog 1,10 meter diep. Hij maakte deel uit van een gevechtloopgraaf die van dit punt naar een beek in het noordwesten liep. De rest van de loopgraaf is verdwenen, net als de berm waarin hij vervat zat (zie kaart B18 in bijlage 7.5).

Van enkele aarden sporen is de oorsprong onzeker. Mogelijk zijn het borstweringen, aarden schuilplaatsen en aarden wallen. Hoewel we niet zeker weten of het relictten zijn uit de Eerste Wereldoorlog werden ze toch opgenomen in de studie.

Ontsluitingsmogelijkheden

Het geïnventariseerde erfgoed is intussen minstens honderd jaar oud. Bij de inventarisatie in 2013 zijn we met heel wat mensen uit de buurt in contact gekomen. We namen toen altijd even de tijd om uitleg te geven. Zo werd duidelijk dat de eigenaars niet altijd goed op de hoogte zijn van de betekenis van 'hun' bunker. Meestal bleken ze echter erg geïnteresseerd. Het object veranderde tijdens die gesprekken van een hinderlijk bouwsel tot een boeiend stukje geschiedenis.

De ontsluiting van dit erfgoed kan er dan ook voor zorgen dat de relictten niet meer als obstakels maar als volwaardige elementen van de omgeving beschouwd worden. Een voorbeeld van zo'n ontsluiting is het wandelpad dat in Bornem langs het patrimonium uit de Eerste Wereldoorlog loopt. De gemeente stipelde samen met de studiegroep Fort Bornem de route uit, die ook langs enkele bunkers passeert.⁶ Heel wat relictten bevinden zich op privégrond en zijn daarom niet toegankelijk, maar volgende vier plekken zijn wel geschikt om met het nog bewaarde erfgoed aan de slag te gaan:

De enige plaats in de Südabschnitt met een origineel stuk loopgraaf met ingebouwde bunkers ligt op een schoolterrein in Puurs. In overleg met de schooldirectie kunnen we nadenken over waarderings- en ontsluitingsmogelijkheden, zowel intern (binnen het schoolcurriculum) als extern (openstelling voor het publiek op bepaalde momenten).

Bij het fort van Liezele laat een cluster van vier bunkers aan de Fortbaan in Puurs mooi de relatie zien tussen de Duitse bunkerlinie en de Belgische pantserforten. De sprekende resultaten van de recente opgravingen zouden geïntegreerd moeten worden in het aan te leggen Landschapspark Fort Liezele (zie 'Een landschapspark vol conflictarcheologie' pagina 70).

⁶ De wandeling is te vinden op de toeristische site www.toerismekleinbrabant.be/commandant-rasquin-route

Onder het wandelpad in het kasteelpark Bel Air aan de Mechelsesteenweg in Blaasveld zitten vijf bunkers verscholen. Waarschijnlijk werd de loopgraaf die de bunkers met elkaar verbond kort na de oorlog dichtgegooid. Maar de berm bleef liggen en is nu een mooi, ietwat verhoogd wandelpad. Een ideale locatie voor infoborden met uitleg over de linie.

Een gemiste kans is de cluster van zes bunkers in Koewei (Puurs). Die vormden een duidelijk en goed zichtbaar voorbeeld van de samenhang en interactie tussen bunkers in het Duitse defensieve systeem. In 2013 was het terrein nog onbebouwd maar sindsdien zijn al vier bunkers verdwenen onder een verkaveling waardoor de samenhang is weggefallen. Hopelijk is de twee overblijvende bouwwerken een ander lot beschoren en kunnen ze dienen om de bewoners te herinneren aan het militaire verleden van hun rustige wijk.

3.3 De oostelijke en zuidelijke fortengordel op het digitale hoogtemodel

Hoewel er dus al veel terreinwerk gebeurd is, zowel in de Südabschnitt als in de zone tussen het kanaal Dessel-Schoten (Schoten) en de Dijle (Willebroek), biedt de analyse van het nieuwe hoogtemodel (DHMV II) opnieuw een grote meerwaarde. Net als in de Nordabschnitt troffen we heel wat nieuwe sporen aan. Die zijn echter deels van een andere aard. We zien regionale verschillen die we in verband kunnen brengen met historische verschillen in de verdedigingslinies zelf. Over het algemeen zijn de stellingen hier minder goed bewaard dan in het bosrijke noordelijke deel van de fortengordel. Maar de kenniswinst door de studie van het hoogtemodel is daardoor wel groter: hoewel er tijdens het terreinwerk maar één duidelijk stuk loopgraaf werd aangetroffen, kennen we nu tientallen locaties waar de vroegere linies aan het oppervlak doorschemeren.

Als we vertrekken van de oevers van het kanaal Dessel-Schoten, net ten zuiden van het fort van Schoten, zien we een aantal zaken doorlopen die we ook in de Nordabschnitt aantreffen. De kleine loopgraven die in verband staan met de Antitankgracht zijn ook hier fragmentarisch bewaard gebleven, zij het veel minder. Ze zijn wel over de hele lengte van de Antitankgracht te vinden, tot het Albertkanaal in Oelegem. Zuidelijker zijn er ook bijna geen kleine loopgraven meer te vinden.

Ook de resten van de militaire spoorweg lopen in deze zone verder. Over bijna de hele lengte van het originele traject zijn nog fragmenten van de spoorweg in het reliëf bewaard. Een laatste stukje bevindt zich ten noorden van Duffel. Westelijker zijn geen restanten meer te vinden. Ten oosten en zuiden van de dorpskern van Broechem is het traject nog kilometerslang te volgen in bestaande wegen en paden.

Het huidige fietspad op de originele berm van de Strategische Spoorlijn in Lier

(foto Danny Huygens)

Op de bedding werd een autovrij fiets- en wandelpad aangelegd tot aan de R16-ringweg in Lier. Het loopt noord-zuid van de Bistweg tot de Van Den Nestlaan (een deel heet zelfs Sintelweg) en daarna parallel met de Broechemsesteenweg en de Liersesteenweg tot aan het begin van de R16 rond Lier. De oude spoorweg is zelfs binnen de ring van Lier terug te vinden, hoewel veel ervan de laatste decennia overbouwd is. Hij is te volgen vanaf de R16 via de oude spoorwegbedding langs de Bogaarse Plassen waarna hij via een bocht (de Mimosalaan) aansluit op het station van Lier.

Net als bij de forten en schansen in de Nordabschnitt treffen we op de meeste versterkingen in het oosten en zuiden recentere loopgraven aan. Ze zijn alle te zien in bijlage 7.4. Waar geen loopgraven meer zichtbaar zijn, is dat te wijten aan recente ingrijpende verbouwingen of aanpassingen. Zo is het fort van 's-Gravenwezel volledig met huizen bebouwd. Het fort van Koningshooikt deed een tijd als crossparcours dienst. Op het fort van Bornem zijn wegen en vakantiewoningen aangelegd. En nadat het in de Tweede Wereldoorlog even het hoofdkwartier van het Belgisch leger was, werd het fort van Breendonk door de Duitse SS ingericht als opvangkamp voor politieke gevangenen (al dan niet vermeende verzetslui), gerechtelijke gevangenen en Joden. Ten gevolge van overbevolking werd het eind 1941 een doorgangskamp en vertrokken er geregeld transporten van gevangenen naar Duitse kampen. Ongeveer 3.500 mensen hebben 'de hel van Breendonk' meegemaakt.

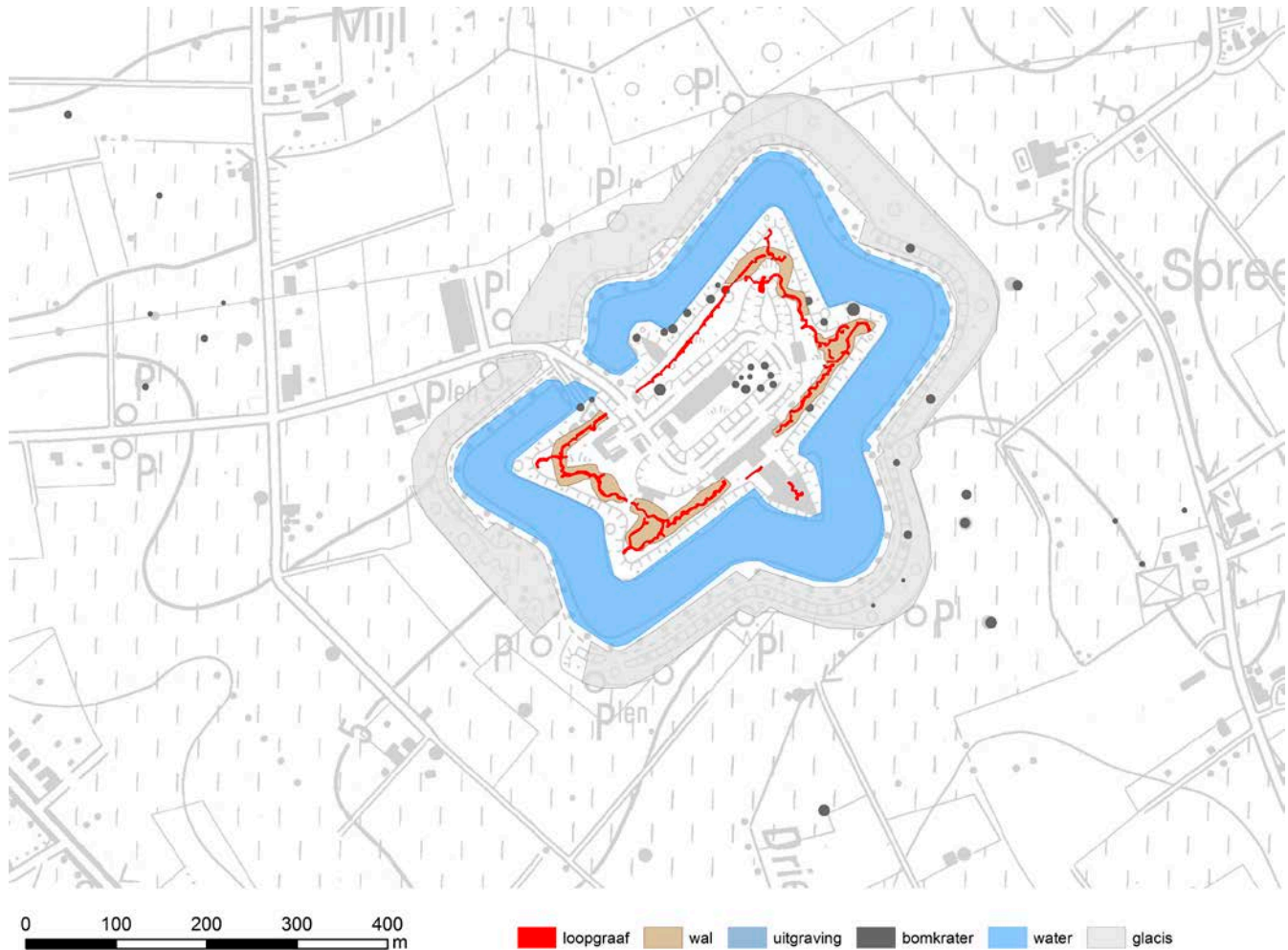
Subtiële resten van loopgraven
boven op het fort van Oelegem

(foto Stefan Dewickere)

Het 'kale' fort van Breendonk. Alle aarde die de fortelementen bedekte werd tijdens de Tweede Wereldoorlog afgegraven door de gevangenen. Een vlak terrein is het resultaat.

(Provincie Antwerpen-Vilda, Yves Adams)

Het fort van Lier, een van de belegerde forten die zwaar Duits geschut te verduren kregen. Zelfs vandaag nog zijn daarvan de inslagen te herkennen, zowel op het digitale hoogtemodel als ter plekke met het blote oog.

(kaart UGent) NGI A3518

Uitzonderlijk voor de forten en schansen in het zuiden en zuidoosten van Antwerpen, van het fort van Broechem tot het fort van Breendonk, is dat ze tijdens de belegering van Antwerpen eind september en begin oktober 1914 in de Duitse aanvalzone lagen en beschoten zijn met zware Duitse belegeringsartillerie. Andere forten net buiten de aanvalzone, zoals dat van Liezele, werden soms bestookt met veldartillerie (Gils 2014: 56–67). Op het digitale hoogtemodel zijn op enkele forten sporen van die beschietingen te herkennen, in de vorm van bomputten op en rond de forten. Sommige zijn slechts heel subtiel zichtbaar, andere zijn duidelijk te herkennen als inslagen of bomschade aan de structuur van het fort zelf. Het gaat onder andere over Broechem, Kessel, Lier, Sint-Katelijne-Waver, Duffel en Walem. Enkele andere

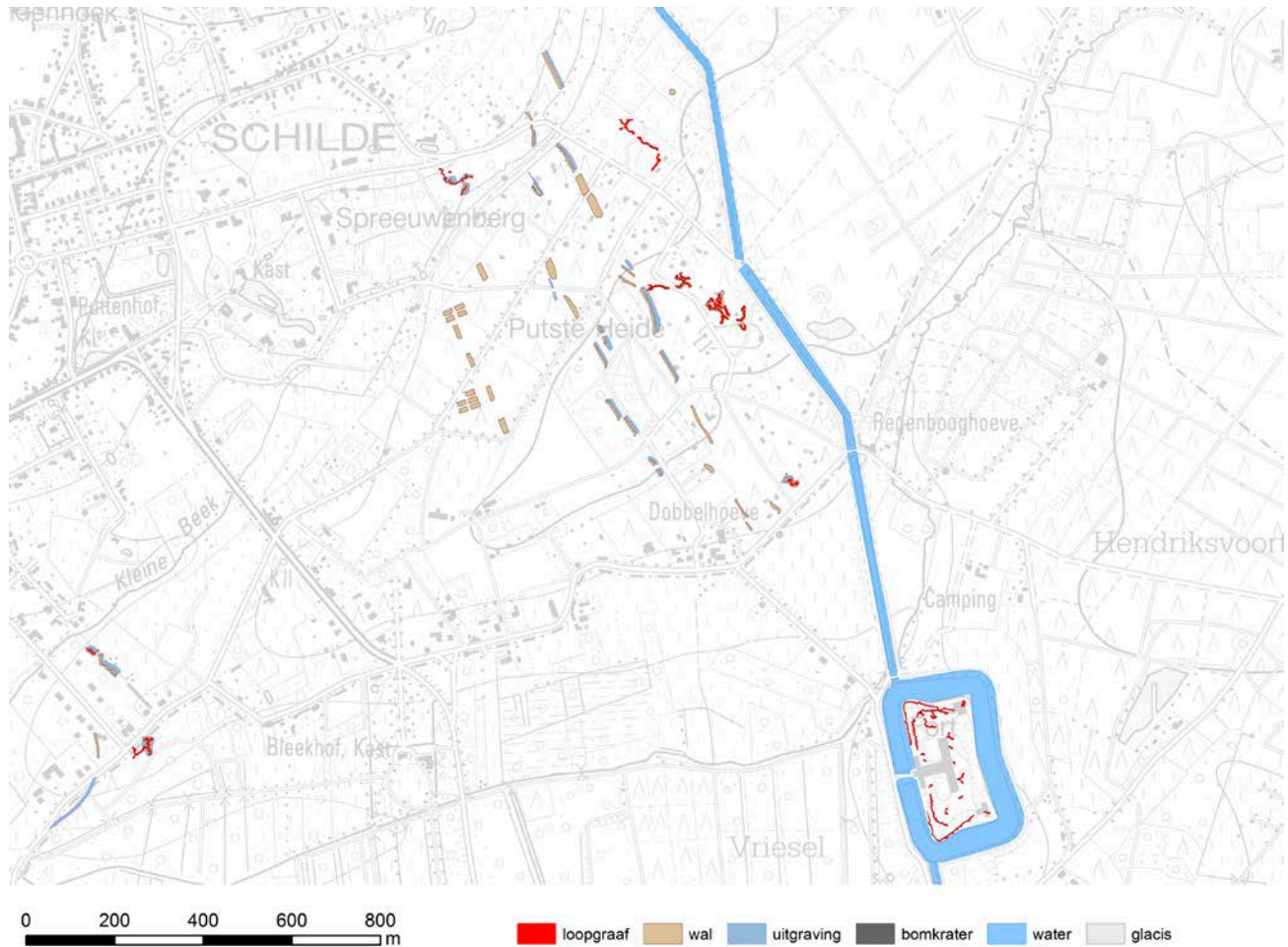
Duitse luchtfoto van het fort van Walem in januari 1945. Het besneeuwde landschap maakt enkele resten uit de Eerste Wereldoorlog mooi zichtbaar, bijvoorbeeld ten oosten van het fort. De Duitse administratie heeft ze met rode marker aangeduid.

(NARA, Gx images, uitsnede)

forten en schansen die in 1914 niet in actie kwamen, leden toch aanzienlijke schade. Het Belgische leger maakte ze zelf onschadelijk om te voorkomen dat ze intact in handen van de vijand zouden vallen.

In dezelfde zone, vooral in het meer beboste oostelijke deel van de Buitengordel, treffen we ook sporen aan van de oudere Belgische loopgraven en stellingen die in de zomer en herfst van 1914 werden aangelegd om de Duitse aanval te stoppen. Tussen de forten en schansen in legde het leger toen snel veldversterkingen aan: korte loopgraven, prikkeldraad, geïmproviseerde blokkades en wegversperringen. Op sommige plaatsen vinden we verschillende van die rechte lijnige berm van enkele tientallen meters lang terug. Twee clusters van sporen springen in het oog: in de wijk Oudaan in 's Gravenwezel en in de bossen langs de Antitankgracht tussen Schilde en Fort Oelegem (een paar voorbeelden zijn te zien in de verschillende lidar-visualisaties op pagina 36). In het noorden en zuiden waren ze zeker ook aanwezig, maar daar zijn ze door de Duitse aanpassingen in 1916–1917 grotendeels verdwenen. Wat nog restte is door bebouwing en landbouw weggevaagd.

In het provinciaal domein Vrieselhof, direct ten oosten van Fort Oelegem, zijn enkele fragmenten van de Belgische verdedigingslinie te zien, aangevuld met licht uitgewerkte, meer kronkelende loopgraven die in verband staan met de Antitankgracht (bijlage 7.5, kaart M9). Het provinciebestuur, eigenaar van het Vrieselhof, is vastbesloten om bij het beheer van het park rekening te houden met deze gevoelige aarden relictten.

De Belgische veldversterkingen uit 1914 zijn te herkennen als korte, niet-aaneengesloten stukken loopgraaf. Soms hadden ze een berm als borstwering, zoals hier in de bossen van Schilde ten noorden van het fort van Oelegem. De Antitankgracht was toen natuurlijk nog niet aangelegd, die komt er pas in 1939.

(kaart UGent) NGI A3518

In de Südabschnitt zelf is zeer weinig bewaard gebleven van de Duitse loopgraven, hoewel de bunkers deels zijn blijven staan. Behalve de goed zichtbare loopgraaf met bunkers op het schooldomein in Puurs die we hierboven hebben vermeld, vonden we op het digitale hoogtemodel slechts één aanwijzing. Tussen het fort van Bornem en de schans van Puurs, langs de Koningsbeek, zien we twee stukken berm waar vroeger Duitse loopgraven gelegen hebben. Ze zijn slechts enkele centimeters hoog en met het blote oog vrijwel niet te zien.

De Belgische loopgraven uit 1914 waren veelal zeer eenvoudige structuren die weinig bescherming boden. Hier zien we schutters tijdens de belegering van Antwerpen achter een enkelvoudige, rechte berm of borstwering, zonder traversen en zonder rugwering.

(KLM-MRA, B.1.79 Bel 14-18 Combats Antwerpen I)

Südabschnitt.

Übersicht
1:25

ZEICHENERKLÄRUNG:

- Stellung im Ausbau und zum Teil bestehend.
- Neue Stellung.
- - - Regimentsabschnittsgrenze.
- ☒ Inftr. Btl. Kommdr Stände.
- ☒ Artl. Befehlsstellen.
- ☒ Befehlsstelle des Abschnittskomdr.

Maßstab 25000 de

tsplan.
000.

BLATT 4.

Südabschnitt. Übersichtsplan 1:25000

(KLM-MRA, Moskouarchief, doos 952)